

ВОЛОДИМИР ЧОРНИЙ. ІСТОРІЯ БОЛГАРІЇ. ЛЬВІВ, 2007. 463 с.

Перше українське видання з історії Болгарії від найдавніших часів до теперішнього часу є, певною мірою, підсумком довголітніх досліджень Володимиром Чорнієм болгарської історії (особливо це стосується третьої частини книги). Адже автор – відомий дослідник історії Болгарії, у доробку якого ґрунтовна монографія з історії Квітневого повстання 1876 року¹. Книга розрахована на студентів і широкі кола тих, хто цікавиться історією Болгарії. Досі жоден український автор не пробував подати системний виклад історії Болгарії. Видання болгарських істориків не перекладалися і були доступними тільки вузькому колу фахівців. Праці ж російських авторів вже не відповідають вимогам часу, оскільки заповнені ідеологічними штампами та надуманими схемами. Таким чином рецензована праця заповнює важливу нішу в українській історіографії.

Праця побудована за хронологічним принципом і складається з вступу, інформації про природньо-географічне середовище та адміністративно-територіальний устрій Болгарії, п'яти частин і додатків. Частини нерівномірні за обсягом, що визначається перш за все значенням того чи іншого періоду в історії Болгарії, а також наявністю джерел та відповідних досліджень. Перша частина присвячена історичним процесам, які відбувалися на території пізньої Болгарії в найдавніші часи та в добу античності. Друга частина охоплює важливий період від середини I тисячоліття н. е. і до завоювання Болгарії турками-османами в кінці XIV ст., у ній розглянуті етногенез болгарського народу, історію Першого Болгарського царства, візантійського володарювання та Другого Болгарського царства. Третя частина охоплює період османського панування (1396–1878), четверта – події часів новочасної Болгарії (1879–1944), п'ята частина – новітній період (до подолання парламентської кризи влітку 2003 р.). Частини складаються з розділів, які відповідають історичним етапам болгарської історії (на кшталт “Болгарські землі під владою Візантії”). У свою чергу розділи поділені на параграфи вже за функціональними ознаками, що дозволило виокремити основні аспекти розвитку суспільства у різні періоди – політичний лад, економічний розвиток, соціальні відносини, культура, спосіб життя тощо. Виклад – гарною літературною мовою – доступний, продуманий, чіткий, без другорядних деталей. Незрозумілі терміни пояснені у виносках. Наголошено на найважливіших моментах та тенденціях історичного і культурного розвитку Болгарії й болгарського народу.

Важливе значення мають додатки. Надзвичайно продумані стислі хронологічні таблиці, розділені на найважливіші періоди в історії регіону; переліки правителів за окремі періоди державності Болгарії, включаючи партійно-державних керівників (1946–1989) і президентів (з 1990 р.) та керівників урядів (з 1879 р.).

¹ Чорний В. П. Героическая эпопея болгарского народа. Апрельское восстание 1876 г. Львов, 1976.

Бібліографія включає 168 позицій і містить найважливіші праці, видані болгарською, російською та українською мовами (джерела, спеціальна література та довідкові видання).

“Історія Болгарії” В. Чорнія, поза сумнівами, має повністю задовольнити потреби студентів і всіх інших категорій читачів, які цікавляться історією Болгарії зокрема і Балкан загалом. Події й процеси, висвітлені в цій праці, враховують найновіші фахові дослідження. Виклад у книзі вільний від ідеологічних нашарувань, і автор, не залишаючи поза увагою гострі теми чи суперечливі історичні моменти, водночас не експлуатує тему одвічної дружби “братніх слов’янських народів”.

У цілому позитивно слід відзначити й присутній у праці акцент на епізодах українсько-болгарських стосунків. Стосовно останніх у середньовічний період у книзі, на наш погляд, наявні кілька дискусійних моментів.

Загалом вірно оцінивши завойовницький характер нападу на Болгарію князя Святослава Ігоревича (інспірованого візантійським василевсом Никифором II Фокою), автор зазначив, що далі василевс запідозрив київського князя у претензіях на константинопольський трон, що змусило його прислухатися до закликів болгар (с. 61). Але місія Никифора Еротика та єпископа Феофіла не знайшла нічого загрозливого для імперії. Святослав – при всьому своєму авантюризмі – не міг ставити перед собою таких складних завдань. А от наміри приєднати до своєї держави Болгарію, можливо залишивши її царя своїм васалом, були цілком реальні, як і спроба перенесення столиці в гирло Дунаю². Реальним же наслідком болгарської авантюри Святослава Ігоревича стало візантійське завоювання Болгарії.

Надзвичайно важливий епізод пов’язаний з повстанням Асенів і утворенням Другого Болгарського царства (автор вживає термін “державна”, що не викликає принципових заперечень, але можливо краще було б зберегти прийнятий в болгарській історіографії термін “царство”) (с. 84). Тут, на наш погляд, вартувало б згадати думки ряду вчених щодо ролі в цих подіях галицького князя Ярослава Осмомисла. Зупинимось на цьому епізоді більш детально. На загибель у 1185 р. василевса Андроніка Комнена (він був сином принца Ісаака Комнена та Ірини Володарівни, тобто рідним дядьком Ярослава Осмомисла, і, схоже, навіть володів руською мовою³) галицький князь відреагував посольством, про яке згадує Микита Хоніат⁴. До того часу він був союзником Візантії: Євстафій Солунський

² *Войтович Л.* Русько-болгарські відносини у IX–X ст. // Ольжині читання. Пліснеськ, 10 жовтня 2005 р. Львів, 2005. С. 42–47; *Його ж.* Княжа доба на Русі: портрети еліти. Біла Церква, 2006. С. 221–226.

³ *Пауцто В. Т.* Внешняя политика Древней Руси. Москва, 1968. С. 195–196. Про знання Андроніком руської мови див.: *De Manuele Comneno. Lib. 4. Cap. 2.* // *Nicetae Choniatae Historia / Rec. Joannes Aloysius van Dieten. Berolini; Novi Eboraci, 1975 [Corpus fontium historiae Byzantinae. Vol. XI/1–2. Series Berolinenses].* P. 172–173.

⁴ *Nicetae Choniatae Historia...* P. 323–325.

згадує про неодноразові посольства галицького князя до василевса Мануїла⁵, а “скіфська кіннота”, яка брала участь у нещасливій битві візантійського війська з армією сельджуцького султана Килидж-Арслана II при Міріокефалоні 17 вересня 1176 р.⁶, була галицького походження⁷.

Не знайшовши порозуміння з новим імператором Ісааком II Ангелом, князь Ярослав Володимирович підтримав повстання (розпочате навесні 1186 р. братами Петром і Асенем) в Болгарії, яка залишалася візантійською провінцією. Після перших же невдач болгарські вожді відступили за Дунай, а навесні 1187 р. продовжили боротьбу. З ними прийшли “кумани, народ досі вільний, негостинний і дуже войовничий, і ті, що походять з Вордони, які сміються з смерті, гілка тавроскіфів, народ милий богу війни”⁸. Згадуючи шість разів тавроскіфів на сторінках своєї “Історії”⁹, Микита Хоніат однозначно мав на увазі руських¹⁰. “Вордона” може бути і спотвореною назвою “бродників” (як вважав Федір Успенський¹¹; щодо участі бродників у цих подіях погоджується і Михайло Бібіков¹²), і спотвореною назвою Бирладі. Ймовірно, що саме галицький князь після загибелі Андроніка Комнена підштовхнув болгарських сепаратистів до повстання¹³, а коли ті опинилися в скрутному становищі – надав військову допомогу. Докладно аналізуючи аргументи противників версії Ф. Успенського (зокрема грецького історика Федона Малінгудіса¹⁴), які вважають, що болгарським повстанцям допомагали тільки кумани-половці, відомий російський візантиніст Геннадій Літаврін прийшов до однозначного висновку, що “восени 1186 р. у критичний момент розвитку повстання [...] військову підтримку повсталим разом з половцями надали руські”¹⁵.

⁵ *Бибиков М. В.* Византийские источники по истории Руси, народов Северного Причерноморья и Северного Кавказа (XII–XIII вв.) // Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования. 1980 г. Москва, 1981. С. 76.

⁶ Nicetae Choniatae Historia... P. 247; Ioannis Cinnami Epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum / Ad fidem codicis Vaticani recensuit Augustus Meineke. Bonnae, 1836. P. 267–269; Из хроники Михаила Сирийца // Письменные памятники Востока. Москва, 1984. С. 83; *Lilie R.-J.* Die Schlacht von Myriokephalon (1176): Auswirkungen auf das byzantinische Reich in ausgehenden 12. Jahrhundert // Revue des études byzantines. Paris, 1977. T. 35. P. 257–275.

⁷ *Назаренко А. В.* Древняя Русь на международных путях. Москва, 2001. С. 636.

⁸ Nicetae Choniatae orationes et epistulae / Rec. Joannes Aloysius van Dieten. Berolini; Novi Eboraci, 1972 [Corpus fontium historiae Byzantinae. Vol. III]. P. 93.18–21.

⁹ *Ibid.* P. 129.29–30; 312.1–4; 333.50–57; 347.39–40; 348.62–65.

¹⁰ *Литаврин Г. Г.* Новое исследование о восстании в Паристрионе и образовании Второго Болгарского царства // Византийский временник. Москва, 1980. Т. 41. С. 111.

¹¹ *Успенский Ф. И.* Образование второго Болгарского царства. Одесса, 1879. С. 35–36.

¹² *Бибиков М. В.* Византийские источники по истории Руси... С. 77.

¹³ *Войтович Л.* Кілька реплік з приводу дискусії про автентичність “Слова о полку Ігоревім” // Україна в Центрально-Східній Європі. Київ, 2006. Вип. 6. С. 597–598.

¹⁴ *Malingoudis Ph.* Die Nachrichten des Niketas Choniates über die Entstehung des zweiten bulgarischen Staates // Byzantina. Vyzantina: epistēmōnikon organon Kentrou Vyzantinōn Ereunōn Philosophikēs Scholēs Aristoteleiou Panepistēmīou. Thessalonikē, 1978. T. 10. S. 49–148.

¹⁵ *Литаврин Г. Г.* Два этюда о восстании Петра и Асеня // Литаврин Г. Г. Византия и славяне. Сборник статей. Санкт-Петербург, 1998. С. 354–362.

Цілий ряд дослідників, особливо румунських, дотримуються версії про “волооське” походження Асенів¹⁶. Поза сумнівами активною була участь волохів у цьому повстанні¹⁷. Власне територія Бирладсько-Дністровської волості, яку контролював галицький князь¹⁸, мала мішане слов'янське і волооське населення, тоді як на території самої Болгарії присутність волоських етнічних груп не простежується, що й змусило болгарських істориків сумніватися в ролі волохів у повстанні Асенів¹⁹.

Новий василевс Ісаак Ангел, прийшовши до влади восени 1185 р., відразу вирішив придушити повстання болгар за допомогою зовнішніх сил. Угоду з Угорським королівством скріпив шлюб василевса з юною Маргаритою, дочкою угорського короля Бели III, тож останній зайняв ворожу позицію щодо болгарських повстанців та їх союзників. Михайло Тіхомиров звернув увагу, що картина безпосередньої участі галицьких військ у болгаро-дунайській кампанії 1186–1187 рр. представлена автором “Слова о полку Ігореве”. (Відновлення дискусії щодо автентичності цього твору, викликане появою праці Едварда Кінана²⁰ та давно написаної книги Олександра Зіміна²¹, не знімає ряду проблем, пов'язаних з його змістовим наповненням. Тим більше, що в останні роки вийшли нові ґрунтовні дослідження, автори яких виступають на підтримку автентичності “Слова”²². Тож сьогодні немає підстав відкидати свідчення “Слова” як наративного джерела кінця XII ст.) У “Слові” читаємо, що Ярослав “заступив королю шлях, замкнув Дунаю ворота”. Це явне свідчення блокади проходів у Болгарію: “замкнути Дунаю ворота” найкраще було в районі Залізних воріт, в ущелині, де Дунай, стиснутий відрогами Трансільванських Альп і підступаючими до них з іншого боку горами Магоча. Тоді й фраза “меча бремени чрез облаки” означала певний реальний факт, спогади про який могли оживити у сучасників картину переправи катапульт і пороків, які разом з лучниками могли “замкнути” Залізні ворота²³. Саме цей епізод міг зіграти вирішальну роль у ході болгаро-візантійської війни. Ймовірний удар в тил угорських військ міг змінити хід подій.

¹⁶ *Brătianu G. Recherches sur Vicina et Cetatea Alba. Bucharest, 1943. P. 93.*

¹⁷ *Ostrogorsky G. Geschichte des byzantinischen States. München, 1940. S. 287; Wolff R. L. The Second Bulgarian Empire. Its Origin and History to 1204 // Speculum. Cambridge (Mass.), 1949. Vol. 24. P. 167–206.*

¹⁸ *Войтович Л. Князь Іван Бирладник: загадка походження // Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства. Львів, 2006. Вип. V. С. 7–16.*

¹⁹ *Мутафчиев П. Владелите на Просень. София, 1913. С. 6–7; Златарски В. Потеклото на Петра и Асеня на воданите на възстанието въ 1185 год // Списаник на Българската Академия на науките. София, 1933. Т. 45. С. 427; Ников П. Второ българското царство. 1186–1936. София, 1937. С. 23.*

²⁰ *Войтович Л. Кілька реплік з приводу дискусії... С. 595–608.*

²¹ *Зимин А. А. Слово о полку Игореве. Санкт-Петербург, 2006.*

²² *Зализняк А. А. Слово о полку Игореве. Взгляд лингвиста. Москва, 2004; Чернов А. Хроники изначного времени. “Слово о полку Игореве”: текст и его окрестности. Санкт-Петербург, 2006.*

²³ *Тихомиров М. Н. Киевская Русь // Тихомиров М. Н. Древняя Русь. Москва, 1975. С. 33.*

Фраза “[...] рица тропу Траяню чрез поля на горы” є також ремінісценцію болгарської війни²⁴. За Димитром Ангеловим “Троянів прохід” – це гірський прохід біля Пловдива, званий пізніше Василицею, добре відомий у болгаро-візантійських війнах XII–XIV ст.²⁵ Саме під час боїв у горах та гірських проходах візантійці зазнавали найбільших невдач. А вперті бої в районі круч Гема в 1187 р. проходили саме за участі тих, “що походять з Вурдони, які сміються з смерті, гілка тавроскіфів”²⁶, тобто галицької допомоги.

Отже, можна стверджувати, що саме позиція галицького князя Ярослава Володимировича і його безпосередня допомога болгарським повстанцям у найскрутніші моменти змусила Ангелів визнати незалежність Болгарської держави. Так само половецька допомога, яка постійно підтримувала болгарських повстанців, очевидно, могла потрапити через підконтрольні Галицькому князівству території Нижнього Подністров’я і Нижнього Подунав’я лише за згодою галицького правителя.

Суперечливим є також написання деяких імен у книзі. Так, імена царів Калімана I і Калімана II, які старша історіографія подавала як *Коломан*, насправді звучать як *Калман*. Ці типово угорські імена були принесені угорськими принцесами: матір’ю Калмана I була Марія, дочка угорського короля Андрія II, матір’ю Калмана II – неznана з імені її сестра. Взагалі популярна у нас в останні роки спроба фонетичної передачі імен є доволі сумнівною: більшість європейських історичних шкіл передають імена традиційно, так як склалося в національній історіографії, а в сумнівних випадках подають паралельно транскрипцію з написанням імені в оригіналі. Для середньовічного періоду фонетична передача імен інколи може призвести до чималої плутанини. (Наприклад, *Андрій* сучасною угорською звучить як *Ондраш*, натомість в тогочасних автентичних джерелах пишеться як *Ендре*. Відповідно *Бела* – як звично пишуть всі українські та російські історики – угорською звучить як *Бейло*, тож на нашу думку краще писати *Бела* [*Béla*].) У рецензованій праці до таких дискусійних написань можна ще віднести ім’я *Петир*: напевно краще було б *Петро* [*Петър*].

Зрозуміло, що всі наші зауваження носять дискусійний характер. Автору вдалося впоратися з важким завданням висвітлення більш ніж 1300-літньої історії Болгарії. Особливо яскраве враження справляють третя і четверта частини праці. Вихід у світ “Історії Болгарії”, безсумнівно, значний успіх українського слов’янознавства, зокрема львівської школи, до формування якої доклав чимало праці автор рецензованої книги.

Леонтій ВОЙТОВИЧ

²⁴ Там же. С. 34.

²⁵ Ангелов Д. Съобщително-операционни линии и осведомителна служба във войните и външно-политическите отношения между България и Византия през XII–XIV вв. // Известия на Българското Историческо Дружество. София, 1948. Кн. 22–24. С. 219.

²⁶ Литаврин Г. Г. Новое исследование о восстании... С. 109–110.